

ЗА РЕЦЕПЦИЯТА НА ДАНТЕ В БЪЛГАРИЯ

ДРАГОМИР ПЕТРОВ

За преводите на Дантеви творби и преди всичко на неговата опера магна в България, както и за различните по стойност страници, посветени му от българските литературни историци и критици, вече е писал изчерпателно и на два пъти моят учител, професорът в Софийския университет Ив. Петканов^{1,2}, и аз имам много малко да добавя или да уточня в неговата изчерпателна библиография. Оценките му в общи черти също споделям. Като методологическа постановка на съжденията, които ще се опитам да изкажа, продължавам да приемам предложеното вече от мен схващане за превода като средство за реинтеграция на културни пластове и епохи в националната ни култура и за антиципация на нейното развитие^{3,4,5,6,7}, почиващо върху теорията за ускореното развитие, която все още смятам, че предлага най-съответният модел на новата българска литературна история, в рамките на която става и рецепирането на Данте. Понятието „реинтеграция“ обаче предполага, че в някаква степен и форма тези пластове някога са съществували, макар в последствие да сме загубили пряката каузална връзка с тях. Тук иде и основното ми несъгласие с проф. Петканов по повод неговата постановка на въпроса за превода на Данте у нас, сякаш предварително го обявява за невъзможно културно начинание, поначало обречено на неуспех, защото „българският интелектуалец никога не е живял в интимно общение с християнството“, отнасяйки се към него като към „традиционно морално наследство, смесващо езически обреди с християнски елементи“. Не знам дали в числото на горните интелектуалци трябва да включим Евтимий Търновски от XIV век, патриархът, чието книжовно дело и книжовна реформа получават авторитет на норма в цялата „Славия ортодокса“

¹ Petkanov, Iv. Dante in Bulgaria. Dante nel mondo, raccolta di studi, assoc. I. S. L. e L. Italia na, Firenze 1965, 71—107.

² Petkanov, Iv. Dante in Bulgaria. Dante e il mondo degli slavi, II, atti del convegno internazionale, Dubrovnik, 26—29. X. 1981, Zagabria, 1984, 465—469.

Към библиографията на Ив. Петканов мога да направя само две уточнения: първият превод на „Ад“ в проза, осъществен от Д. Христов, е обнародван в Бургас не през 1916, а през 1910; адаптацията в проза, която той приписва на Н. Лилиев, принадлежи всъщност на „Б. Ганьо“, както бива посочено в самата книга, и българският поет само я е превел от френски. Върху другите преводи и адаптации в проза, които той изчерпателно разглежда, няма да се спирам.

³ Petrov, Dr. La poesia italiana attraverso la mia esperienza letteraria. Relazioni storiche e culturali fra l'Italia e la Bulgaria, studi presentati al Convegno Italo—Bulgaro in memoria di Enrico Damiani (Napoli—Positano, 29 maggio — 3 giugno 1979) Napoli 1982, 307—325.

⁴ Петров, Др. Италианската поезия през моя литературен опит (поглед към типологиите на Възраждането). — Литературна мисъл, 1982, кн. 1, 138—152.

⁵ Petrov, Dr. Su quattro traduzioni di un sonetto Dantesco (e gli spunti di riflessione da esse offerte). Dante e il mondo slavo, II, atti del convegno internazionale, Dubrovnik 26—29. X. 1981, Zagabria 1984, 479—489.

⁶ Петров, Др. За четири български превода на един Дантев сонет. — Сравнително литературнознание, II 1983, кн. 4, 91—100.

⁷ Petrov, Dr. Interprétation néo-romantique de l'idéal platonique dans la poésie bulgare de la fin du XIX et du début du XX s. Petrarca e il petrarchismo nei paesi slavi, atti del convegno internazionale, Dubrovnik, 6—9, XI. 1974, Zagabria—Dubrovnik 1978, 397—402.

или монаха Неофит Рилски от XIX век, чиято роля в българското просвещение също е добре известна. И дали култовете към всички светци от местно и национално значение в католическа Европа нямат нищо общо с езическия политеизъм? Във всеки случай въпросът за рецепцията на Данте в България съдържа според мен два вида предпоставки: 1) Развитие и преводимостта на космогонични и митологични представи за инициационното пътуване в подземното царство, равно на символична смърт, чрез която се придобива ново качество, както и на свързаните с него пространствено космогонични образи-символи като обърнатата надолу фуния на Ада (=низходяща спирала); или на деветте небеса и райт с обърнатото световно дърво и 2) развитието на абстрактно-понятийна система, която да може да изрази спекулациите на томистката схоластика, на Францисканския пиегизъм или на Августинския неоплатонизъм.

Първият род предпоставки — космогоничните образни символи — имат далечен предхристиянски произход, спадат към всеобщото митологично наследство, и макар да не са били обект на внимание от страна на романисти и медиевисти, традиционните изследователи на Данте, с пълна увереност мога да заявя, че структурата на мита, изграден върху мотиви като слизание под земята, където героят ще подири спасение като се слее с първичното материнско начало (ритуалният инцест), за да се възкачи след това към небето; или за брака му с дошла от звездите мома, която ще се върне след това там; тази структура на мита, установена от Кл. Леви Строс върху южноамерикански митове и въплътена в математически формули е напълно валидна за пространствената космогония и функциите на действащите лица в Дантевата поема. Подобни митове са обстойно разгърнати в средновековните апокрифи, някои от които са приети за източници на Данте. Подобни апокрифи имат широко присъствие и в българската средновековна литература. Между тях бих искал конкретно да спомена Пътуването на апостол Павел в Ада⁸, където той се бори с триглав змей, държащ в трите си усти престъпни сатрапи, също както прави Дантевия Луцифер с тримата велики предатели. А в някои български песни, застъпеният в коледарския ни фолклор мотив юнакът да си води булка от Долната земя се нарича „юнак Павел“⁹ („Павле майку говори“, се казва в една коледарска песен от Луковитско). Това ни изправя не само пред описания вече от Дюмезил¹⁰ механизъм нови пророци (=културни герои, демиурзи) да заемат мястото на стари (например Заратустра на мястото на Йима), но и пред един спомен за мисионерската дейност на апостол Павел в Тракия, спомен слял се със следите на гностическото християнство у българските дуалисти, респективно павликяни. Казвам всичко това, защото преди осем години Р. Пикио и М. Симонели¹¹ поставиха под съмнение хипотезата, че Данте не е знаел нищо за средновековна България¹², като се обосноваха със знанията, които други Дантеви съвременници са имали по този въпрос и предположиха, че поетът е имал някаква по-особена причина да премълчи знанията си за България. По този повод си позволявам да припомня установеният вече факт, че партията на гибелините имала за политически съюзник във Флоренция дуалистичната община¹³. Това прави възможна хипотезата, че сред източниците с космогонично и есхатологично съдържание, поразили въображението на Данте, може да е имало и някой кодекс с дуалистичен характер и произход, сиреч свързан с ереста, която през средновековието се нарича българска, което поетът с основание е пожелал да скрие.

⁸ Ши пелевяч, Л. Апокрифическое „Видение Св. Павла“. Част I и II. Харьков, 1891—1892, с. 9.

⁹ Петров, Др. Възгледите на акад. Иван Дуйчев за богомилството в светлината на културната антропология. — Доклад, изнесен на симпозиума в памет на Иван Дуйчев по повод 80 г. от рождението му. София, май 1987. Под печат в съответния сборник.

¹⁰ Dumézil, G. *Mitologie et épopée*, II, Paris, 1971, p. 226.

¹¹ Picchio, R. e M. Simonelli. I confini orientali del mondo di Dante. Dante e il mondo slavo, I, atti del convegno internazionale, Dubrovnik, 26—29. X. 1981, Zagabria, 1984, 22—24.

¹² Enciclopedia Dantesca, 215—216.

¹³ Manselli, R. Per la storia dell'eresia catara nella Firenze del tempo di Dante. Il processo contro Saraceno Paganelli, in „Boll. Ist. Stor. Medio Evo“ LXII (1950), 123—138.

Колкото до втория вид предпоставки, в традиционната българска култура не са били и все още остават недостатъчно развити тези, свързани с аналитичния реалистичен и каузален рационализъм, възпелтен в томисткото богословие, сиреч свързаните с аристотелизма, но това е въпрос, който опира не до недостатъчното християнство на българите, а до основни отлики между източното и западното християнство. Не можем да приемем обаче, че духът на Францисканството е бил много чужд на българския, дори само ако си спомним кои са източниците на самото францисканство и факта, че именно на тях (братята минорити) по-късно ще бъде поверена мисията да разпространяват католицизма у нас. За известен платоничен културно-философски субстрат в старата българска култура и литература също има основание да се говори. То даде повод на Р. Пикио¹⁴ да съотнесе типологически Евтимий и неговото книжовно дело към Петрарка и петраркизма. Наистина ако Данте като питомник на Томисткия аристотелизъм утвърждава автономността на нещата и свободната воля на човека, за да назове съвременниците си като исторически лица, във Византия те биха били съотнесени към символични парадигми. Но подобно назоваване на неповторимото и индивидуалното, сиреч на историчното, се наблюдават и в нашия XIV век в житията на Евтимий и на неговия ученик Григорий Цамблак.

Всички тези типологически паралели ми бяха нужни не само за да покажа, че много от предпоставките, довели до появата в Италия на един поет като Данте, съществуват и в българската традиция, но и за да поставя появата на неговите творби в български превод, и главно на Комедията, в контекста на една цялостна българска традиция, наистина фрагментирана и загубила своя реален континуитет, защото съзнателно или интуитивно преводите на Данте се стремят именно към него, извършвайки една, повтарям, културна реинтеграция.

Като теоретичен модел на литературната история „ускореното развитие“ представлява взаимнозастъпващи се стадиални периоди, които не изчерпват докрай своите задачи, а продължават да ги решават едновременно със задачите на следващите стадии. От тази гледна точка епохата на Българското възраждане (XVII—XIX век) като културен феномен разкрива припряното застъпване и напластяване на Ренесанс, Просвещение и националнорепубликанска революция. Някои културни историци (например Ал. Рогов в СССР) смятат, че в Източна Европа може да се говори за Възраждане само в смисъл на възраждане на народността и възстановяване на държавността. Това може да е вярно за Русия, която прегръща идеята да стане втора Византия. При нас Възраждането действително осъществява преход от теократично към светско общество и култура и това му дава право да бъде съотнасяно типологически към Западното възраждане. С Възраждането си България излиза от зоната на православната теократична цивилизация и като самоидентифициране и амбиции за бъдещо развитие се обръща към Западна Европа. Усвояването на тези три стадиални периода поради историческите условия, в които става, е незавършено, направените натрупвания не са дълбоки и всичко това оставя на българската култура много ипотечи за изплащане, що се отнася до изграждането на универсален хуманистичен идеал или на една аналитично-рационалистична философска култура. Затова, ако до Освобождението (1878) развитието на литературата е плащало голяма дан на непосредствените цели на политическата борба, след тази дата до Първата световна война се наблюдава едно разгънато и плодотворно усвояване на европейската култура. Ето защо не трябва да се изненадваме, че преводът на Божествената комедия бива започнат почти на другия ден след създаването на независима България от поета К. Величков. Участник в националноосвободителното движение и в политическите борби след Освобождението, той е една от тези личности, които продължават идеалите и патоса на Възрожденската епоха в новите условия. Но бидейки същевременно човек с широка и сериозна културна подготовка, той е един от онези, които най-добре разбират, че осъществяването

¹⁴ Picchio, R. Su alcune analogie fra la tecnica scrittoria del Petrarca e gli stili della letteratura slava balcanica nel XIV secolo, in Petrarca e il petrarchismo nei paesi slavi, atti del convegno internazionale, Dubrovnik, 6—9. XI. 1974, Zagabria—Dubrovnik 1978, 211—423.

на тези идеали трябва да получи вече качествено нов израз в системно културно строителство, което да създаде база за развитие на новата българска култура, попълвайки (реинтегрирайки) пропуснатите (или загубени?) звена. И затова нещо извънредно показателно според мен, първите песни от „Ад“ в превод на Величков се явяват през 1884 г. не като културно дело само за себе си, а като образци на лична епическа поезия в „Българска хрестоматия“ на Вазов и Величков. Това монументално литературно дело в два тома, всеки от които надхвърля 400 страници, оставено от двамата големи наши писатели, цели да регламентира в българската литература европейската система на литературните жанрове, от приказката, баснята, писмото и пътеписа, до трагедията и комедията, давайки образци от 24 литературни вида, всичките илюстрирани и с примери от още недостатъчно структурираната като жанрова система българска литература. Върху фона на типичната за източното християнство лабилност на литературните жанрове и на тяхната неустановеност като модел, мисля, че появата на тази хрестоматия трябва да се възприема като съзнателен акт на ренесансов рационалистичен партикуларизъм, увенчаващ повече или по-малко интуитивните усилия на предишните възрожденски поколения, израз на съзнанието за излизане от един културен модел и влизането в друг. Това е акт типологически сроден на съзнателното усилие на българските художници от същата епоха да преодолеят византийската двуизмерност на пространството или фолклорният декоративизъм и да потърсят онези триизмерност на реалното пространство, в което човекът, както казва Вентури, става protagonist на световната сцена. И толкова по-многозначително е, че самият Величков, живял и образвал се в Италия, оставя и кавалетни картини, някои от които са днес в Националната галерия, ярко изразяващи тази тенденция в българския фигуративизъм.

Ще разгледам основните етапи от поетичното претворяване на Дантевата поезия и предимно на Комедията на български. Изпълнен в петстъпни ямбични терцини, римувани в схемата на оригинала, обнародван на части в различни списания, пълният Величков превод на „Ад“ излиза през 1906 г. в луксозно издание с илюстрациите на Г. Доре. Той има извънредно щастлива литературна съдба, дълготрайна, неизчерпана и до днес жизненост и се превръща не само в най-значителното творческо дело на поета Величков, но, бих казал, и в класически текст на самата българска литература, нещо което трудно би постигнал един съвременен превод, дори по-съвършен като литературна техника и като възпроизвеждане на оригинала. Този факт сам по себе си донякъде обезсилва свръхкритицизма на проф. Петканов, основан върху верни сами по себе си частни бележки и наблюдения, и може да се обясни само с адекватното вписване на превода в един български културен контекст. Бих казал, че днес дори формалните несъвършенства и езиковата патина, наложена му от времето, поради бързото развитие на българския поетичен език, се превръщат донякъде в качество, защото самият език на стилновистите и на Данте има наивната свежест на нещо, което се ражда в момента, на материя, която още не се е отляла в застинали форми. В това отношение, както вече съм писал другаде, също може да се говори за една щастлива стабилна съответност. За всичко казано до тук и за непомръкналата жизненост на този превод навярно е допринесла и личната субективна мотивация на Величков, сам изгнаник, в резултат на политическите борби в освободена България, които му помагат да се самоидентифицира с великия флорентинец.

Сред многобройните възторжени, или най-малкото утвърдителни отзиви за появата на Величковия превод, като рязък дисонанс прозвучава статията на поета К. Христов, блестящ лирик, представител на хедонистичния индивидуализъм в младото поколение български поети от онова време, бивш ученик в Морското училище в Триест, и преводач на други италиански поети. Близко три десетилетия по-късно, самият той изгнаник от България, сякаш боейки се, че ръкавицата, която бе хвърлил на Величков може да остане празен жест, Христов също пристъпва към превод на Комедията и през 1935 г. под заглавие „Преизподня“ обнародва първата ѝ част. Критикувал някога Величков, че в стремежа си да не пропусне нищо от мисловното и образното богатство на оригинала в повечето неси увеличава броя на стиховете, К. Христов си по-

ставя за цел да превежда стих за стих. Майстор на пластичната и изразителната поетична форма, неговият превод се лее, силен и мелодичен, органичен като език и стих. Словото му притежава забележителен регистър от изразни средства и интонации. Ако при Величков наблюдавахме стабилна съответност между езика на оригинала и на превода, тук имаме вече елементи на съзнателна архаизация, на езикова стилизация. Самата дума избрана за превод на заглавието е старинна в съвременния български език. Проф. Петканов добре характеризира звученето на К. Христовия превод, казвайки, че ако „Величков бе олекотил и окрилил поезията на Данте, Христов я отежнява, простирайки върху ѝ някакво оловно було“, а на друго място определя „поезията на Величков като разредена и нежна“, противопоставяйки ѝ „овладяното и натегнато изкуство, което излъчва преводът на Христов“. Той намира също така неговата „филологическа и доктринална подготовка, недостатъчна за задачата, която си е поставил. Безспорно, ако трябва да бъдем съвсем точни, Христов е повече поет и по-малко личност спрямо Величков — uomo di cultura. Все пак от сравненията, които направих, аз намирам пресидени обвиненията, отправени от проф. Петканов към К. Христов за волности, пропуски и неразбиране. Но това, което е странно и все пак показателно, се свежда до факта, че въпреки безспорните си поетични качества преводът на К. Христов не получава в българската литература отгласът, популярността и значението на Величкова.

Третият етап от стихотворното претворяване на Дантевата поезия у нас е свързано с името на италианиста д-р М. Ралчев, който обнародва през 1929 г. пълния превод на „Нов живот“, а през 1947 г. десет песни от „Ад“, съпроводени от критична студия и резюме на останалите песни. Върху неточностите и грешките в първия превод е писал вече Петканов. Аз бих привлякъл вниманието върху друг техен недостатък — приблизителността и нестройността на поетичната форма, широкото използване на асонансни рими, модни в оригиналната ни поезия през онези години, но неприемливи при Данте, и една недообработеност, която характеризираше изобщо преводаческото дело на Ралчев, прекомерно доверяващ се на импровизаторския си дар. За разлика от Петканов намирам, че десетте песни на „Ад“ са по-добра сполука за преводача и намирам утвърдилото се до някъде пренебрежително отношение към тях за недотам справедливо. Все пак те не правят качествено нова крачка в поетичното претворяване на Дантевата поезия на български. По-късно Ралчев продължи работата си върху Комедията и ни остави в ръкопис пълния ѝ превод, който не можа да обнародва и междувременно бе превъзмогнат от други преводачи.

И песен на „Чистилище“ и XXVII на „Рай“ в превод на Ат. Драгиев излизат за първи път на български през 1955 г. в „Христоматия по история на западноевропейската литература“ от Д. Б. Митов. Дело на чудесно подготвеният литературатор, с широка и задълбочена култура, какъвто бе Драгиев, неговият превод звучи пълно, хармонично и с една лека старомодност на поетичния език и форма, които тогава вече не се толерираха в институционазираната у нас издателска практика и навярно това му попрячи да ни остави пълния превод на комедията, което е може би една загуба.

Тъкмо обратен е случаят с поета Кр. Пенев, който ни предлага отделни песни още преди войната и през 50-те години, но завършва и издава пълния превод на „Ад“ през 1974. Ако Величков някъде увеличаваше броят на стиховете, за да не пропусне мисъл или образ, съхранявайки техният дух и историческата конкретност на реалиите, в които бе дълбоко проникнал, то Пенев се увлича в свободни версификационни импровизации на тема Данте, като някъде остихотворява дори коментара на Величков, често без да разбира това, което превежда и заменяйки средновековни реалии с конвенционални образи от романтичния поетичен реквизит. Този превод, към който имам пряко отношение с отрицателната ми рецензия, която съпроводи издаването му, бе последван на следната година (1975) от първия пълен български превод на Комедията, извършен под моя редакция и дело на дългогодишен труд, положен от романиста Ив. Иванов, и присъединеният се към него Л. Любенев, преводач от руски и други езици, теоретик на превода и изследовател на римата в българския език, съавтор на българския

римен речник. В замисъла на издателство „Народна култура“, което събра този триумвират, Любенев трябваше да подкрепи Иванов, започнал работата самостоятелно, във версификационното превъплътяване на поемата, а аз да подкрепя двамата в концептуалната, културно-историческа и филологическа страна на работата. Резултатът е един превод, който следва плътно оригинала като образ и мисъл, верен на детайли и реалии, адекватно предавайки и доктриналната страна на творбата. Мисля, че като точност някъде той дори превъзхожда прочутия руски превод на Лозински. Като поетична тъкан, стих за стих спрямо оригинала, той е издържан в нормализирана, съвременна българска поетична реч, стремяща се към естествен словоред, с навсякъде пълни и разнообразни рими. Оценка за него бяха изцяло положителни, а проф. Петканов го определи като „поетичен превод, направен с изкуство и интелигентност“. Страхувам се, че неговата ахилесова пета, неговият скрит недостатък е механичното събиране на точност в интерпретирането на оригинала с поетична форма, която не е плод на диалектическо взаимодействие със съдържанието, сиреч не го преодолява и не се намира в напрежение спрямо това съдържание. Така, пишейки тези страници и сравнявайки отделни пасажии с превода на К. Христов, аз му завидях за експресивната сила на неговия език в предаването на реалиите.

Само с няколко думи ще се спра на основните етапи от литературно-историческото и критическо усвояване на Данте у нас, проследено с подробности от проф. Петканов, и то само там, където мога да кажа нещо различно от него. У Величков, автор на една студия от стотина страници върху Данте¹⁵ и на коментарите към превода си, то е на висота. Верен на времето си, на възпитанието си, на собствената си биографична мотивация и на източниците, които ползва (Кардучи, Скартадзини), гледната му точка към Комедията е просветителско-романтична: за него Данте е преди всичко поетът, който най-плътно е слял съдбата си с творчеството си. Оттам и засиленият интерес към обществените и политическите борби, отразени в поемата и подценяване на доктринално-философската ѝ страна, както и застъпване на гледището за изключителна и по-голяма стойност на първата кантика спрямо останалите две.

В посмъртното издание на университетския си курс (1934) по история на Възраждането в Италия, четен от 1896 до 1924 г., големият български литературен историк проф. Ив. Шишманов посвещава на Данте две глави написани гъсто, компетентно, убедително и носещи несъмнен личен отпечатък. Най-ценното от днешна гледна точка в тях според мен е тезата за приемственост и продължителност между Средновековие и Възраждане в рамките на един обществено-културен модел.

Италианистът М. Ралчев бе също така литературен критик и историк с оригинални, понякога изненадващи идеи, някои от които, подхванати от кръга на поета Ат. Далчев, продължават да битуват в българската литература, обикновено без да се помни от кого произхождат. Студията му върху Данте¹⁶, оплодена от Де Санктис, Кроче и Вослер, е написана с ерудиция и увлича със словесната си енергия, разкриваща висок творчески дух.

Неотдавна починалият историк проф. Хр. Гандев, е автор на една студия върху „Политическия романтизъм на Данте в „Monarchia“¹⁷, в която разкрива използването от Данте на богословски доводи в защитата на чисто светски тези. В нея той се разкрива като ерудит и изследовател, чиито тези и дирения се вписват в съвременния му европейски контекст на изследванията по въпроса. Във встъпителната си лекция¹⁸ и в курса си по италианска литература проф. Ив. Петканов с компетентността на филолог и историк откроява творчеството и фигурата на Данте в пълния контекст на идейни движения, обществено развитие, еволюция на

¹⁵ Величков, К. Съчинения. Т. IV, С., 1987, 412—492.

¹⁶ Ралчев, М. „Ад“ с литературна студия върху Данте Алигиери. С., 1947, 1—88.

¹⁷ Гандев, Хр. За политическия романтизъм на Данте в „Monarchia“. — ГСУ, ИФФ, т. XLII, 1945—1946.

¹⁸ Петканов, Ив. Италианското средновековие, Данте и Възраждането. — ГСУ, ИФФ, т. XIII, 1945—1946.

езика и на литературните форми. (Критичен обзор върху преводите на Данте в България до 1965 г. прави и проф. Г. Димов, привеждайки липсващи в библиографията на Петканов чешки отзиви за превода на К. Христов¹⁹).

Текстовете върху Данте, явили се след тези автори, през следващите 40 години правят явно отстъпление от постигнатото равнище. Тук спадат главно университетският курс по западноевропейска литература на проф. Ал. Пешев²⁰, на Д. Б. Митов във ВИТИЗ, някои предговори, есета и др. Компетентният културно-исторически подход се заменя в тях с литературна приблизителност, произхождаща не само от недостатъчно познаване на литературните паметници и литературата около тях, но и от преповеряването в посредници и опростители като съветският италианист Дживилегов, от нахлуването на клишета с просветителски, романтико-революционен или атеистично-социологически произход от рода на това, че въпреки схоластичните влияния Данте бил хуманист и рационалист, когато той е такъв именно заради тях, за земния характер на любовта му към Беатриче (!?) и образа ѝ и др. под.

Бих искал да завърша с думите на Т.С. Елиът, според които истинският модерен дух и осъществяването на „индивидуалния талант“ от страна на европейския писател не могат без едно друго качество, а именно чувството, че цялата „европейска литература от Омир насам, а вътре в нея цялата литература на неговата страна, съществуват едновременно и съставят един общ и едновременен ред“. Не е този случай да припомним обожанието, което англосаксонският поет питаеше към Данте и мястото, което той му даваше в този ред. Във всеки случай обаче, съзнанието за европейската идентичност на новата българска литература и култура минава през усвояването на великия флорентинец през реинтеграцията му в българската традиция. И аз мога да приема само с болка и страх гласове, бунтуващи се срещу европейската идентичност на българското духовно съзнание, защото този бунт, плод на вредна за нас ерозия, може да предложи в замяна само връщане към архаичния стадий на културата, който е равен на хаос и вакуум.

¹⁹ Димов, Г. Данте в България. — В: Данте и славяне. Сборник статей. М., 1965, 236—247.

²⁰ Пешев, А. л. Лекции по история на западноевропейската литература. I. С., 1951, 37—61; Западноевропейската литература до Великата френска буржоазна революция. С., 1975, 49—78.